

A Look at the Absence of the Myth of Arash in Ferdowsi's Shahnameh from the Perspective of Paradigm Analysis

Moein Kazemifar¹, Mahmoud rezaei Dashtarjane²

Received: 30/3/2021

Accepted: 17/1/2022

Abstract

Although Ferdowsi's Shahnameh contains many narrations of Iranian myths, there are myths, that Ferdowsi did not address for some reason. One of the most controversial myths that are not present in the Shahnameh is the myth of Arash Kamangir. Some scholars believe that Ferdowsi did not intentionally refer to this myth, and others believe that this myth was not in Ferdowsi's sources. However, this research tries to look at this issue from the perspective of "paradigm analysis" And show that in the Shahnameh paradigm, the natural and obvious act is choosing life over death and the act of consciously and intentionally choosing death has never occurred by the heroes. In other words, the choice of deliberate death or martyrdom is an issue that is outside the Shahnameh paradigm. And Arash's myth could not have a place in Ferdowsi's Shahnameh because it is a story in praise of martyrdom. This is the result of comparing the paradigms that govern the Shahnameh and the myth of Arash, while the deliberate choice of death is absent in the paradigm of the Shahnameh, it is emphasized and praised in the paradigm of the myth of Arash. Hence, the paradigmatic contradiction between the two texts has prevented the presence of such a myth in the Shahnameh.

.Keywords: *The Shahnameh and the story of Arash, the paradigm of death and life in the Shahnameh, the paradigmatic analysis of Ferdowsi's Shahnameh..*

¹ - Assistant Professor of Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran. kazemimiein@shirazu.ac.ir

² - Professor of Persian language and literature, Shiraz University, Shiraz, Iran. mrezaei@shirazu.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

Ferdowsi's Shahnameh has been considered as the national epic of Iranians and contains Iranian myths, but nevertheless, there are important myths that have not been included in the Shahnameh for some reasons. One of the important and challenging questions about Ferdowsi's Shahnameh is that this text does not address some important Iranian stories and myths. And in the meantime, the absence of the myth of Arash Kamangir, who was one of the most brilliant Iranian myths both in terms of dramatic power and in terms of content, has been the most questionable.

Page | 24

Research Question

Why did Ferdowsi not include this story in his Shahnameh, despite the fact that Arash's story was most likely in Ferdowsi's sources?

2. Literature Review

There are generally two views about why Ferdowsi did not include the story of Arash Kamangir in the Shahnameh: a group of researchers such as Jalal Khaleghi Motlaq (Khaleghi Motlaq, 2011: 348), Abolfazl Khatibi (Khatibi, 2016: 159), Kurt Heinrich Hansen (Hansen, 2014: 87) and Saaghi Gazorani (Gazorani, 2014: 61) believe that this story was not available in Ferdowsi's sources. And the second group includes researchers such as Mojtaba Minavi (Minavi, 1372: 79), Mehrdad Bahar (Bahar, 1376: 89) and Sajjad Aydinlou (Aydinlou, 1376: 118) believe that this story was present in Ferdowsi's sources, but Ferdowsi deliberately removed it and did not include it in his Shahnameh.

According to the reference to the story of Arash in the introduction of Abu Mansoori's Shahnameh and also the presence of this story in Ghorar al-Seyar Saalabi, whose source is also Abu Mansoori's Shahnameh, it seems that the story of Arash was in Abu Mansoori's Shahnamee, but Ferdowsi for reasons that are probably intentional does not mention this story in his Shahnameh; This research has tried to explain the reasons for the probably deliberate removal of Arash's story from the Shahnameh based on paradigmatic analysis.

3. Methodology

The research method of this article is descriptive-analytical, and the data were collected in a library method by using the theoretical

framework of paradigm analysis. This research has tried to examine the paradigm components of Shahnameh on the one hand and the story of Arash on the other hand, and then by comparing the paradigm components of these two texts regarding life and death, show their contradictions and explain why such a story could not be present in such a text.

4. Results

Each text emerges in the intellectual sphere of a specific paradigm. One of the components of the ruling paradigm in the Shahnameh is the priority of life over death. In this paradigm, death is never the choice of heroes. In the Shahnameh, what is assumed and taken for granted in the actions of each character is the effort to survive and avoid death, and the dominant thought is the thought of "how to survive" and what is absent is "choosing self-willed death"; In this text, death is considered a phenomenon that, although there is no escape from it, it should not be preferred over life, but one should wait until its time comes, and one should only "inevitably" surrender to it, that is, when there is no way to live. Deliberately choosing death and, in a sense, the thought of martyrdom, is a theme that is paradigmatically outside the intellectual world of the Shahnameh. But the story of Arash Kamangir is a completely different myth. In this myth, we are faced with a hero who deliberately goes to death and voluntarily prefers death over life. Because he despises life in such conditions, and in his estimation, the life of Iranians is more important than his own life, and therefore, even though he has the possibility of surviving, he submits himself to death. From this point of view, Arash's myth is a story in a completely opposite paradigm to that of Shahnameh; It is a story about "how to die" and its soul is a glorification of self-willed death. Arash's choice is a deliberate choice and preference for death, and therefore it cannot have a place in the Shahnameh. In other words, if Arash's story was in the Shahnameh, it would be surprising because the presence of such a story, in addition to challenging one of the important components of the Shahnameh's paradigm, which is the absolute value of life, seriously undermined the intellectual coherence of the text. Therefore, the absence of Arash's story from the Shahnameh can be assumed to be a completely intelligent absence, the purpose of which was to stabilize the dominance of the paradigm and maintain the coherence and intellectual consistency of the text.

References

- Aydinlou, Sajjad(2004). "Reflections on Ferdowsi's sources and work style", *Journal of Literature and Human Sciences of Tabriz University*, year 47, No. 192, pp. 85-148.
- Anonymous (1939). *Majamal al-Tawarikh va al-Qasas*, by Mohammad Taghi Bahar, Tehran: Kalalah Khawar.
- Asadollahi, Khodabakhsh and colleagues (2015). "Examination of the continuity of time in Arash Kamangir's poem", *Poetry Research (Bostan Adeb)*, Vol. 2, 28, pp. 61-82.
- Avesta (1997). by Ibrahim Pordawood. Tehran: Asatir.
- Bahar, Mehrdad(1997). "words on the Shahnameh", in a survey in Iranian culture, Tehran: Agha, pp. 75-127.
- Bal'ami, Abuali(1994). *tārix-e Tabari*, by Mohammad-e rowšan, Tehrān: soruś.
- Biruni, Aburihan(2016). *Al-Akhbar al-Baqiye ane al-Qarun al-Khaliya*, translated by Akbar dana Seresht, Tehran: Amir Kabir, fifth edition.
- Dinvari, Abu Hanifa(2013). *Akhbar al-Tawaal*, translated by Mahmoud Mahdavi Damghani, Tehran: Ney.
- Ferdowsi, Abulqasem(1987). *Shahnameh*, by Jalal Khaleghi Mutlaq and Ehsan Yarshater, first edition, New York: Persica.
- Ferdowsi, Abulqasem(2010). *Shahnameh*. By Jalal Khaleghi Motlaq, second edition, Tehran: Center for Islamic Encyclopaedia.
- Gardizi, Abu Saeed (1984), *Zain al-Akhbar*, by Abd al-Hay Habibi, Tehran: Dunyai Kitab.
- Gazerani, Saghi;(2014) "Why Was the Story of Arash-i Kamangir Excluded from the Shahnameh?", *Iran Nameh*, 29:2, pp. 42-63.
- Hosseinzadeh, Mohammad (2016). "Paradigm; Myth or reality?", *Philosophical knowledge*, year 14, number 3, pp. 101-134.
- Ibn Esfandiar, Baha'uddin Muhammad ibn Hasan ibn Esfandia Kateb(1941). *History of Tabaristan*, by Abbas Iqbal, Tehran: Kalaleh Khawar.
- Jabri, Sosan and Khalil Kehrizi(2013). "The Absence of Arash Kamangir in the Shahnameh", *Literary Studies*, Vol. 21, pp. 141-169.
- Khaleghi Motlaq, Jalal (2011). *Ancient words (Sokhan haye Dirin)*, by Ali Dehbashi, Tehran: Afkar.
- Khandmir(2010). *Habib-al-Seyar*, by Mohammad Dabirsiyaghi, Tehran: Khayyam.
- Khatibi, Abolfazl(2016). "Why is the story of Arash Kamangir not in the Shahnameh?", *Nameh Farhangistan*, Vol. 61, pp. 161-143.
- Korangi, Alireza;(2009) "A Literary and Historical Background of Martyrdom in Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, vol29, no3, pp. 528-543.
- Kuhn, Thomas S (1990). *The structure of scientific revolutions*, translated by Ahmad Aram, Tehran: Soroush.

- Kurt Heinrich, Hansen (2014). Das Iranische konigsbuch: Aufbau und Gestalt des Schahname von Firdosi, translated by Kikavos Jahandari, Tehran: Farzan Roz.
- Maghdasi, Motaher ibn Taher(1995). Al bade va al-tarikh, translated by Mohammad Reza Shafiei Kodkani, Aaghar: Tehran.
- Malekian, Mustafa (2014). Hossein: Life everywhere and all the time, Tehran: Ghadir Charitable group.
- Menhaj Siraj, Abu Amr (1884). Tabaqat Naseri, by Abd al-Hai Habibi, Tehran: World of Books.
- Minavi, Mojtabi(1993); Ferdowsi and his poetry, Tehran: Tous.
- Mitchell, Jolyon;(2013) Martyrdom: A Very Short Introduction. London: Oxford.
- Reese, William L;(1996) Dictionary of Philosophy and Religion, NewJersey: Humanities Press.
- Saalabi, Abu Mansour (2015). Shahnameh Sa'alabi in the description of the lives of the sultans of Iran, translated by Mahmoud Hedayat, Tehran: Asatir.
- Safa, Zabihullah(1994). Epic writing in Iran (Hamase sorayee dar Iran), Tehran: Amir Kabir.
- Sarkar, Sahotra & Jessica Pfeifer;(2006) Philosophy of Science: An Encyclopedia, NewYork & London: Routleg.
- Sattari, Reza(2008). "Relationship of "Tir Ma Siza Sho" festival with some ancient myths", National Studies, No. 34, pp. 161-172.
- .

فصلنامه

سال ۲۰، شماره ۸۰، تابستان ۱۴۰۲، ص ۹۳-۱۲۲

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.20.80.77>

DOR: [20.1001.1.17352932.1402.20.80.5.6](https://doi.org/10.2634/Lire.20.80.77)

نگاهی به غیاب داستان آرش در شاهنامه فردوسی از دید تحلیل پارادایمی

دکتر معین کاظمی فر^{۱*}؛ دکتر محمود رضایی دشت ارژنه^۲

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۱۰/۲۷

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱/۱۰

چکیده

شاهنامه فردوسی بسیاری از روایتهای اسطوره‌ای ایرانی را در خود جمع کرده است؛ اما داستانهای هست که بنا به دلایلی فردوسی بدانها نپرداخته است. از مهمترین اسطوره‌های ایرانی غیاب در شاهنامه، اسطوره آرش است. برخی پژوهشگران معتقدند فردوسی آگاهانه به این اسطوره اشاره نکرده است. برخی دیگر بر این باورند که این اسطوره در منابعی نبوده که مبنای شاهنامه فردوسی بوده است. این تحقیق می‌کوشد به این مسئله از دیدی تازه، یعنی «تحلیل پارادایمی» پاسخ دهد. نویسندگان این مقاله بر این باورند که در صورتی که بپذیریم داستان آرش در منابع فردوسی بوده است، می‌توان تصور کرد آنچه فردوسی را بر آن داشته است از پرداختن به این داستان صرف نظر کند، تضاد بنیادینی است که بین پارادایم حاکم بر شاهنامه و پارادایم حاکم بر داستان آرش از دید مرگ و زندگی وجود دارد. در پارادایم شاهنامه، کنش طبیعی و بدیهی قهرمانان، برتری زندگی بر مرگ در هر احوال و اوضاعی است؛ اما داستان آرش در ستایش مرگ خودخواسته و شهادت است. انتخاب مرگ خودخواسته یا شهادت مسئله‌ای است که اساساً از پارادایم شاهنامه خارج است و وجود داستانی همچون

۷۷

فصلنامه پژوهشهای ادبی سال ۲۰، شماره ۸۰، تابستان ۱۴۰۲

*۱. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز - نویسنده مسئول

kazemimiein@shirazu.ac.ir

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز.

mrezaei@shirazu.ac.ir

داستان آرش با محوریت برتری مرگ بر زندگی با پارادایم شاهنامه کاملاً ناهمخوان است و حذف آن را می‌توان تصمیمی برای تثبیت پارادایم حاکم و حفظ انسجام فکری متن تلقی کرد.

کلیدواژه‌ها: شاهنامه و داستان آرش، پارادایم مرگ و زندگی در شاهنامه، تحلیل پارادایمی شاهنامه فردوسی.

۱. مقدمه

شاهنامه فردوسی را حماسه ملی ایرانیان و در بردارنده اسطوره‌های ایرانی دانسته‌اند؛ اما با این حال، اسطوره‌های مهمی هست که به دلایلی به شاهنامه راه نیافته است. یکی از پرسش‌های مهم و چالش برانگیز درباره شاهنامه فردوسی، نپرداختن این متن به برخی داستانها و اساطیر مهم ایرانی است که در این میان، غیبت اسطوره آرش کمانگیر، که هم از نظر قدرت دراماتیک و هم از نظر مضمون از درخشانترین اسطوره‌های ایرانی است از همه سؤال برانگیزتر است. درباره اینکه چرا فردوسی داستان آرش کمانگیر را در شاهنامه نیاورده است به طور کلی دو دیدگاه وجود دارد: گروهی از محققان مانند جلال خالقی مطلق، ابوالفضل خطیبی و هاینریش هاینزن معتقدند که این داستان در منابعی نبوده که فردوسی در سرودن شاهنامه از آنها بهره برده است و گروه دوم شامل محققانی چون مجتبی مینوی، مهرداد بهار و سجاد آیدنلو بر این عقیده‌اند که این داستان در منابع فردوسی بوده اما فردوسی آگاهانه آن را حذف کرده و در شاهنامه خود نیاورده است. این پاسخها به گونه‌ای تفصیلی‌تر در بخش پیشینه تحقیق مرور شده است. آن گونه که در این تحقیق مشاهده خواهد شد، شاهنامه فردوسی در پارادایمی پدید آمده که نمی‌توانسته است اسطوره آرش را در خود بپذیرد؛ چه به هیچ وجه با چارچوب و افق اندیشگانی شاهنامه سازگار نیست. بنابراین اگر بتوان پذیرفت این داستان در منابع فردوسی نیز بوده است، غیبت آن را در شاهنامه می‌توان، آگاهانه و معنادار تلقی کرد؛ چه حضور این داستان در شاهنامه فردوسی یکی از مؤلفه‌های اصلی پارادایم حاکم بر این کتاب، یعنی ترجیح زندگی بر مرگ را اساساً به چالش می‌کشیده است.

۲. پیشینه تحقیق

برخی از اندیشمندان مانند جلال خالقی مطلق و کورت هاینریش هانزن بر این دیدگاه

هستند که اسطوره آرش در منابع فردوسی نبوده است (خالقی مطلق، ۱۳۸۱: ۳۴۸؛ هانزن، ۱۳۷۴: ۸۷). ابوالفضل خطیبی در مقاله ارزشمند «چرا داستان آرش کمانگیر در شاهنامه نیست؟» چنین نتیجه گرفته است که:

بدین دلیل داستان پرشور و حماسی آرش در شاهنامه نیامده که در منبع فردوسی، یعنی شاهنامه ابومنصوری نبوده است و نبود این داستان در شاهنامه ابومنصوری به تحریری از خداینامه ساسانی مربوط می‌شود که با دستکاری تحریر رسمی و با حضور شخصیت‌هایی از خاندان‌های بزرگ ایرانشهر، چون خاندان سکایی رستم و کارن و مهران و جز آنها، که پیشینه آنها دست کم به دوره اشکانی می‌رسد از نو پرداخته شده است (خطیبی، ۱۳۹۶: ۱۵۹).

ساقی گازرانی نیز در کتاب آرش کمانگیر بر این عقیده است که آرش از شخصیت‌های عهد اشکانیان بوده است و ساسانیان برای تثبیت مشروعیت خود به زدودن میراث اشکانیان دست زدند و در این بین، اسطوره آرش نیز قربانی می‌شود و در منابع ساسانیان بدان اشاره نمی‌شود که شاهنامه بدانها متکی بوده است (Gazerani, 2014: 61). سوسن جبری و خلیل کهریزی نیز درباره غیبت آرش در شاهنامه به این نتیجه رسیده‌اند که داستان آرش اساساً در خداینامه‌ها نیامده است. او در زمره مردان مقدس در آیین پارتی یا قهرمانی مردمی یا یادگاری از آیین کهن پیشازردشتی است که با وجود شهرتش در بین مردم به خداینامه‌های دوره ساسانی راه نیافته است. از دیگر سو نویسنده چنین استنباط کرده است که چون آرش در شمار شاهان یا پهلوان-شاهان قرار ندارد، جایی در خداینامه‌ها و شاهنامه فردوسی ندارد (جبری و کهریزی، ۱۳۹۱: ۱۴۱)؛ اما مجتبی مینوی بر آن است که: «گاهی احتمال می‌توان داد که فردوسی قصه‌هایی را حذف کرده باشد: مثل قصه آرش کمانگیر. تیر آرش از اهم وقایع داستانهای ایران است و مسلماً در شاهنامه ابومنصوری بوده است؛ چنانکه در دیباچه آن مذکور است» (مینوی، ۱۳۷۲: ۷۹). مهرداد بهار نیز بر این دیدگاه است که: «فردوسی داستان آرش را حذف کرده تا رقیبی که نتوان او را به دست رستم کشت برای رستم وجود نداشته باشد» (بهار، ۱۳۷۶: ۸۹). آیدنلو در این زمینه همان دیدگاه بهار را تأیید می‌کند و معتقد است که:

تنها توضیح یا توجیه نسبتاً منطقی این است که شاید تعارض داستان آرش با وحدت روایی شاهنامه سبب کنار گذاشتن آن شده است و وحدت مورد نظر در این باره می‌تواند همان پاسخ زنده‌یاد دکتر بهار باشد که تا رقیبی که نتوان او را به

دست رستم کشت برای رستم وجود نداشته باشد (آیدنلو، ۱۳۷۶: ۱۱۸).

همچنین رضا ستاری در مقاله «ارتباط جشن «تیر ما سیزه شو» با برخی اسطوره‌های کهن» این فرضیه را مطرح کرده که ممکن است داستان آرش تا روزگار فردوسی به شکل مکتوب نبوده، بلکه تنها به صورت شفاهی نقل می‌شده و به کتابت در آمدن آن به روزگاران بعد از فردوسی مربوط است (ستاری، ۱۳۸۷: ۱۶۵). خدابخش اسداللهی و همکارانش در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تداوم زمان در منظومه آرش کمانگیر»، صرفاً به شگردهای تداوم زمان در منظومه سیاوش کسرایی پرداخته، و به چرایی غیبت داستان آرش در شاهنامه اشاره‌ای نکرده‌اند (اسداللهی و دیگران، ۱۳۹۵). با توجه به اشاره به داستان آرش در مقدمه شاهنامه/بومنسوری و نیز حضور این اسطوره در غررالسیر ثعالبی، که منبع او نیز همان شاهنامه منشور/بومنسوری بوده است به نظر می‌رسد که اسطوره آرش در شاهنامه منشور/بومنسوری بوده است؛ اما فردوسی بنابر دلایلی، آگاهانه آن را در شاهنامه نمی‌آورد؛ آنچه در این جستار کوشش شده است چرایی آن از دید تحلیل پارادایمی بررسی شود.

۳. شاهنامه و مسأله پارادایم

از زمانی که تامس کوهن در کتاب ساختار انقلابهای علمی، مفهوم پارادایم را مطرح کرد، این مفهوم به شکل روزافزونی مورد استقبال جامعه علمی قرار گرفت و سرعت کاربرد آن از حوزه فلسفه علم فراتر رفت و به مفهومی رایج در پژوهشهای حوزه‌های مختلف علوم انسانی و اجتماعی و همچنین علوم تجربی بدل شد. پارادایم^۱ که از واژه یونانی (Paradeigma) مشتق شده در معنی لغوی خود به معنای نمونه، سرمشق یا الگو و طرح است. کاربرد این واژه در فلسفه علم با معنای لغویش تمایزی ندارد بلکه از مصداقهای آن است (Reese, 1996: 411). کوهن نیز در کتاب خود پارادایم را به معنای الگوواره یا سرمشق فکری پذیرفته‌شده دانست (کوهن، ۱۳۶۹: ۱۲). هرچند بعدها منتقدانی چون مارگارت مسترمن بر او خرده گرفتند که وی در کتاب خود این مفهوم را در بیست و دو معنی به کار برده (Sarkar & Pfeifer, 2006: 421) است با این همه، این مفهوم در جامعه علمی تثبیت شد؛ هرچند گاه در معانی متفاوت به کار می‌رود. پارادایم در معنای عام مجموعه‌ای از مفروضات، مفاهیم، ارزشها و تجربیاتی است که بر یک دوره فکری حاکم است و می‌توان آن را همچون عینکی دانست که افرادی در یک دوره

خاص پذیرفته‌اند آن را بر چشم بزنند و واقعیات را از پشت آن عینک تفسیر کنند. در این معنا پارادایم به معنای چارچوبی فکری است که قالبهای خود را بر اندیشه و ذهن حکمفرما می‌کند که نمی‌توان از آنها فراتر رفت و بدون آن آزادانه اندیشید؛ آدمی در بند آنها گرفتار است و اندیشه‌ای بی آنها و جدا از آنها معنا ندارد. انسان چه بخواهد و چه نخواهد گرفتار آنهاست و نمی‌تواند بدون آنها حکمی صادر کند. دستگاه معرفت شناختی کانتی و پساکانتی و بسیاری از مکتبهای اروپایی ملهم از کانت، همچون هرمنوتیک فلسفی و ساختارگرایی، چنین دیدگاهی را برگزیده‌اند (حسین زاده، ۱۳۹۶: ۱۰۶).

از جمله حوزه‌هایی که پذیرای مفهوم پارادایم بود، مطالعات ادبی و نقد متن بود. در مطالعات ادبی، این مطلب مورد توجه قرار گرفت که هر نویسنده، اثر ادبی خود را در پارادایم خاصی به وجود می‌آورد؛ پارادایمی که در برگیرنده سپهر آگاهی روزگار اوست و ارزش‌دوریهای خاصی را بر متن حاکم می‌کند. به وجود آمدن متن در پارادایمی خاص به این معناست که در هر متن ادبی، الگوها و چارچوبهای فکری خاصی حاکم است که اجزای جدای متن را با یکدیگر به عنوان کل جمع می‌آورد و مانند روحی مسلط، جهتگیری کلی متن را تعیین می‌کند. از جمله کارکردهای پارادایم، «بدیهی سازی» است بدین معنا که پارادایم حاکم بر متن نوعی ارزش‌دوریهایی را که ذاتاً بدیهی نیست پدیده‌هایی بدیهی و مفروض و از پیش پذیرفته‌شده می‌داند؛ برای نمونه در پارادایم عرفان، عاطفه خدا و انسان «عشق» دانسته، و وجود رابطه عاشقانه خدا و انسان ستایش می‌شود در حالی که در پارادایم زهد نه تنها رابطه عاشقانه بدیهی تلقی نمی‌شده است بلکه زاهدان از به‌کار بردن آن پرهیز داشتند و عاطفه طبیعی و بدیهی بین خدا و انسان را عاطفه «ترس» و «خشیت» می‌دانستند؛ این مثال بخوبی نشان می‌دهد که پارادایم تا چه اندازه در تعیین ارزش‌دوریها و جهتگیریهای اذهان و متون تأثیر دارد.

شاهنامه نیز به‌عنوان یک متن، ضرورتاً در پارادایمی خاص پدید آمده و این پارادایم ارزش‌دوریهای خاص خود را بر متن حاکم کرده است. در پارادایم حاکم بر شاهنامه، مفاهیمی چون خرد، فرهنگ، میهن، نژادگی، داد و شادی، ارزشمند تلقی می‌شود و مفاهیمی که در مقابل آنها قرار می‌گیرد، ضد ارزش دانسته می‌شوند. الگوی فکری حاکم بر شاهنامه فردوسی، ارزشمندی مفاهیم یادشده را به‌گونه‌ای بدیهی و غیرقابل

تردید جلوه می‌دهد. کنش قهرمانان و ضدقهرمانان شاهنامه نیز با توجه به دوری یا نزدیکی با این مفاهیم سنجیده می‌شود و به طور کلی ارزش‌داوریهای همه متن تحت تأثیر همین الگوی فکری است. بعدها که فضای فرهنگی ایران و ادبیات فارسی دستخوش تحولاتی می‌شود و در اثنای آن تغییر پارادایم (پارادایم شیفت) پیش می‌آید برخی از ارزشمندیهای مفاهیم در پارادایم شاهنامه که به صورت تردید ناپذیری پذیرفته شده بود، جایگاهشان را از دست می‌دهند و یا حتی به ضد ارزش بدل می‌شوند؛ برای نمونه می‌توان مفهوم «خرد» را در پارادایم عصر شاهنامه و پارادایم عرفان مقایسه کرد و دید که چطور با تغییر پارادایم، ارزش‌داوریها از اساس تغییر می‌کند و این مفهوم، که در عصر شاهنامه ارزشمندترین قوه ادراکی انسان و راهنمای نیک و بد تلقی می‌شده است و شاعران خراسانی در ستایش آن داد سخن داده‌اند در عصر غلبه عرفان به مفهومی کم اهمیت و گاه مذموم و مزاحم راه کمال تبدیل می‌شود؛ بدین ترتیب این پارادایم است که تعیین کننده مفاهیم نیک و بد، درست و نادرست، بی‌ارزش یا ارزشمند، زشت و زیبا در هر متن است. این نکته یادآوری می‌کند که مفاهیم تا چه اندازه نسبی است و چه بسیار مفاهیم و ارزش‌داوریهایی که در یک پارادایم درست و نیک و زیبا تلقی می‌شود و همان مفاهیم در پارادایمی دیگر نادرست و بد و زشت به شمار می‌آید؛ از این رو شناخت پارادایم حاکم بر هر متن در فهم درست متن اهمیتی کلیدی دارد.

اگر به شاهنامه از دید انتخاب آگاهانه مرگ بنگریم و این سؤال را مطرح کنیم که آیا در شاهنامه شخصیتی هست که مرگ خودخواسته را آگاهانه و عامدانه بر زندگی ترجیح داده باشد، پاسخ منفی است. هم‌چنانکه می‌دانیم شاهنامه شامل داستانهای بسیار و شخصیت‌های متعدد است و طیف شخصیت‌پردازی در آن بسیار گونه‌گون و وسیع است تا حدی که می‌توان گفت که از نظر تیپ‌های شخصیتی احتمالاً هیچ متنی در ادبیات فارسی با آن قابل مقایسه نیست؛ با این همه وقتی این شخصیت‌های زیاد به انتخاب مرگ و زندگی می‌رسند، همگی به‌طور پیشفرض زندگی را برمی‌گزینند و همه کنش‌های داستانی در راستای ادامه زندگی، و این مسئله‌ای است که نمی‌توان آن را تصادفی دانست. هرگاه یک عنصر با چنین کلیت و شمولی در سرتاسر متنی مشاهده می‌شود، می‌توان چنین برداشت کرد که احتمالاً چنین عنصری به پارادایم حاکم بر آن متن مربوط است؛ از این رو می‌توان چنین گفت که برتری ذاتی زندگی بر مرگ از

مفاهیمی است که در پارادایم شاهنامه، بدیهی و مفروض پذیرفته شده است. ممکن است این گمان مطرح شود که انتخاب هر موجود زنده‌ای در انتخاب مرگ و زندگی، طبیعتاً زندگی است و این امر به شاهنامه فردوسی اختصاص ندارد، اما این گمان با توجه به این نکته از بین می‌رود که در تاریخ ادبیات جهان، شخصیت‌های بسیاری بوده‌اند که در موقعیتهایی خاص، مرگ خودخواسته را بر ادامه زندگی برتری داده، و مرگ و نیستی را در آغوش گرفته، و به یک معنا شهید شده‌اند؛ حال اینکه اگر به داستانها و شخصیت‌های شاهنامه فردوسی از این زاویه بنگریم، خواهیم دید که مضمون انتخاب مرگ خودخواسته و شهادت در آن غایب است؛ به عبارتی دیگر انتخاب مرگ خودخواسته و شهادت در پارادایم و جهان فکری شاهنامه عنصری بیگانه است. البته این بدین معنا نیست که در جهان شاهنامه از مرگ سخن نرفته است؛ به عکس شاهنامه متنی است که به موضوع مرگ بسیار پرداخته و فردوسی بارها چه به عنوان راوی و چه از زبان شخصیت‌ها به مرگ و جهان پس از مرگ اشاره کرده و در این باب سخنهای نغز بسیار گفته؛ اما نکته در این است که در پارادایم شاهنامه تنها هنگامی باید مرگ را پذیرفت که مرگ، خود را بر آدمی تحمیل کرده باشد و گریزی از آن نباشد؛ به عبارت واضحتر، مرگ در شاهنامه هیچ‌گاه انتخاب نیست بلکه همواره پدیده‌ای است که شخصیت‌ها بالضروره ناچارند بدان گردن نهند. غیبت شهادت و مرگ خودخواسته در شاهنامه مسئله‌ای است که توجه برخی از پژوهشگران را به خود جلب کرده است؛ از جمله علیرضا کورنگی در مقاله «پیشینه ادبی و تاریخی شهادت در ایران»، وقتی به شاهنامه فردوسی می‌رسد، تلویحاً اذعان می‌کند که در شاهنامه مفهوم شهادت غایب است؛ هرچند در آن می‌توان جلوه‌های ایثار و فداکاری را فراوان مشاهده کرد (Korangi, 2009: 535).

از دیدگاهی دیگر، رویکرد انسانها را نسبت به انتخاب مرگ و زندگی می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: رویکرد نخست به گروهی مربوط است که زندگی را مطلقاً ارزشمند می‌دانند و بر این عقیده‌اند که باید در هر اوضاع و شرایطی زندگی را بر مرگ برتری داد و در هیچ حالتی نباید مرگ خودخواسته را برگزید. رویکرد دوم از آن افرادی است که برای زندگی و مرگ ارزش نسبی قائلند و بر این باورند که ارزش زندگی و مرگ کاملاً بسته به شرایط است. اگر اوضاع و احوالی پیش آید که آرمانی و

ارزشی مهمتر از زندگی فردی در خطر باشد، می‌توان مرگ را بر زندگی برتری داد و به شهادت تن داد. رویکرد سوم نیز دربارهٔ گروهی است که بر این باورند که زندگی مطلقاً بی‌ارزش است و زندگی در هیچ اوضاع و احوالی ارزش زیستن ندارد و خردمند همواره مرگ و نیستی را بر زندگی برتری می‌دهد (ملکیان، ۱۳۹۴: ۲۲). در یک تقسیم بندی کلی، اغلب انسانها رویکرد نخست را بر می‌گزینند و فهم عرفی^۲ همواره قائل به ادامهٔ زندگی به‌رغم شرایط و اوضاع و احوال است، اما نباید فراموش کرد که در سنت فرهنگی ملتها و ادیان، شخصیت‌هایی بوده‌اند که رویکرد دوم و سوم را هم برگزیده بودند (همان). بر این اساس می‌توان گفت که پارادایم شاهنامه، رویکرد نخست است که زندگی را ترجیح می‌دهد و برای زندگی علی‌الاطلاق ارزش ذاتی قائل است و آن را ارزشی می‌شمرد که روا نیست به پای آرمان و ارزشی دیگر قربانی شود حال اینکه چنانکه خواهیم دید، داستان آرش در پارادایمی بکلی متفاوت است و الگوی رفتار قهرمان آن داستان آشکارا در تقابل و تضاد با الگوی رفتار قهرمانان شاهنامه قرار می‌گیرد.

۴. داستان آرش: داستانی در پارادایم مرگ خودخواسته

خلاصهٔ داستان آرش: افراسیاب تورانی به ایران‌زمین لشکر کشید و منوچهر پیشدادی، شاه ایران را دوازده سال در طبرستان در حصار گرفت. سرانجام هر دو به آشتی گراییدند و بنا بر پیشنهاد منوچهر پیمان نهادند که افراسیاب به اندازهٔ تیرپرتابی که یکی از کمانداران ایرانی بیفکند، واپس رود و آن سرزمین‌ها را به ایرانیان واگذارد. فرشتهٔ اسپندارمذ در زمان، پدیدار گشت و به منوچهر فرمان داد تا چوبه، سوفار و پیکان تیر را از جنگل، عقاب و معدن ویژه‌ای فراهم آورند. سپس آرش شواتیر [۳] از تیرافکنان چیره‌دست ایرانی، که مردی نژاده و دیندار و حکیم بود از سوی منوچهر فرمان یافت تا از بلندای کوهی در رویان، تیری را به سوی توران‌زمین پرتاب کند. آرش برهنه شد و تن خود را به پادشاه و مردم نمایاند و گفت: ای مردم! اینک بنگرید که من تندرستم و تنم از هر آسیب و بیماری تهی است؛ ولی چون تیر از کمان رها کنم، پاره پاره خواهم شد؛ پس تیر را که افراسیاب بر آن نشان نهاده بود در کمان نهاد و چون خورشید از فراز کوه نمایان شد بر قبضهٔ کمان دست برد و با همهٔ نیروی خود، کمان را کشید و تیر را پرتاب کرد و خود بیجان بر زمین افتاد. تیر آرش به پرواز درآمد و در بادغیس چون

خواست فرود آید، فرشته باد به فرمان اورمزد دوباره آن را به پرواز درآورد [۴] هنگام غروب خورشید، پس از پیمودن هزار فرسخ در سرزمین خُلم در بلخ بر کرانه جیحون بر بُن درخت گردویی درنشست. تیر را از خُلم به طبرستان نزد افراسیاب بازآوردند و افراسیاب چون نشان خود را بر تیر دید از پیمان شکنی هراسید و تا کرانه جیحون در بلخ واپس کشید و بدین سان مرز ایران و توران مشخص شد.^۳ این روایت، که عمدتاً بر پایه نوشته‌های بیرونی و ثعالبی به دست آمده معروفترین روایت از داستان آرش است (نگاه کنید به: خطیبی، ۱۳۹۶: ۱۴۳) و همان‌طور که مشاهده شد آرش پیش از پرتاب از مرگ خود بر اثر انداختن تیر خبر می‌دهد و با این حال خودخواسته مرگ را در آغوش می‌گیرد و آگاهانه به سوی آن می‌رود.

شگفت است که در شاهنامه فردوسی، این اسطوره نغز نیامده است. در شاهنامه فردوسی یک جا به فردی به نام آرش اشاره شده است که اشکانیان از تبار او هستند:

کنون ای سراینده فرتوت مرد	سوی گاه اشکانیان باز گرد
پس از روزگار سکندر جهان	چه گوید کرا بود تخت مهان
چنین گفت داندۀ دهقان چاچ	کزان پس کسی را نبود تخت عاج
بزرگان که از تخم آرش بدند	دلیر و سبکبار و سرکش بدند
به گیتی بهر گوشه‌ای بر یکی	گرفته ز هر کشوری اندکی
چو بر تختشان شاد بنشانند	ملوک طوایف همی خواندند

(فردوسی، ۱۳۸۹: ۶/۱۳۸)

۸۵

اما این آرش همان گوی‌آرشن پور کی‌اپیوه پسر کوی کوات (کیقباد) در اوستاست و با آرش شواتیر پیوندی ندارد (صفا، ۱۳۷۴: ۵۷۰). البته در موارد دیگری هم در شاهنامه به آرش اشاره شده است که روشن نیست لزوماً آرش کمانگیر مراد باشد. در بسیاری از موارد مراد از آرش در شاهنامه فردوسی، اشاره به پادشاهان اشکانی است و در برخی از موارد تنها به تلمیحی به اسطوره او بسنده شده و برخی از موارد نیز ممکن است الحاقی باشد؛ چنانکه خالقی مطلق، بیت «چو آرش که بردی به فرسنگ تیر/ چو پیروزگر قارن شیرگیر» را بین دو قلاب آورده است و در اصالت آن تردید دارد (فردوسی، ۱۳۸۹: ۸/۳۰۵)؛ اما در هر حال این تلمیحات نمایانگر این است که فردوسی با اسطوره آرش آشنا بوده؛ اما آگاهانه آن را در شاهنامه نیاورده است. ابیات زیر نمونه‌هایی از اشاره فردوسی

به آرش را در شاهنامه نشان می‌دهد:

دو فرزند او هم گرفتار شد بدو تخمه آرشی خوار شد

(فردوسی، ۱۳۸۹: ۶/۱۶۴)

جوان بی‌هنر سخت ناخوش بود اگرچند فرزند آرش بود

(همان: ۷/۱۰۶)

من از تخمه نامور آرشم چو جنگ‌آورم آتش سرکشم

(همان: ۸/۲۹)

چو آرش که بردی به فرسنگ تیر چو پیروزگر قارن شیرگیر

(همان: ۸/۳۰۵)

جولیون میشل، تاریخ‌نگار شهادت در یک تقسیم بندی کلی شهادت را به سه دسته تقسیم می‌کند: نخستین دسته شهادت، مرگ کسانی است که برای آرمانی، عامدانه و فعالانه مرگ را در آغوش می‌گیرند و خود به مرگ خود آگاهی دارند. دسته دوم شهادت به کسانی مربوط است که آن گاه که مرگ خود را اجتناب ناپذیر می‌یابند، می‌کوشند به گونه‌ای بمیرند که مرگشان در خاطره‌ها بماند. دسته سوم شهادت شامل مرگ کسانی است که در لحظه مردن، استشعاری به شهادت بودن عمل خود ندارند و این روایت‌های بعدی است که از آنها به عنوان شهید یاد می‌کند (Mitchell, 2013: 101). با این دسته بندی به نظر می‌رسد می‌توان مرگ آرش را شهادت از نوع اول تلقی کرد؛ چه بر اساس معروفترین روایت از این داستان، آرش می‌داند که با پرتاب چنین تیری ناچار توش و توان خود را از دست می‌دهد و خواهد مرد و با این عمل، عامدانه برای آرمانی میهنی، مرگ را در آغوش می‌گیرد. بنابراین اسطوره آرش در پارادایمی پدید آمده است که در آن مرگ خودخواسته و شهادت می‌تواند انتخاب قهرمان داستان باشد و زندگی کردن در هر حالتی ارزش مطلق و بی‌چون و چرا تلقی نمی‌شود؛ زیرا اگر زمینه اقتضا کند، می‌توان مرگ را بر زندگی برگزید؛ چنین است که در این پارادایم، مرگ خودخواسته بر زندگی برتری داده می‌شود؛ چه در این نوع ارزش‌دویری، آرمان‌هایی هست که از خود زندگی با اهمیت‌تر است و شخصیتی چون آرش با برتری دادن چنین آرمانی بر زندگی، مرگ را در آغوش می‌کشد.

۵. چرا مرگ ایرج و سیاوش و بهرام گودرز را نمی‌توان مصداق مرگ خودخواسته دانست؟
ناگفته نماند که در شاهنامه شخصیت‌هایی نیز هست که پایان کارشان ممکن است این

پندار را ایجاد کند که مرگ آنها نیز مصداق برتری مرگ خودخواسته بر زندگی و شهادت است. بیش از همه به نظر می‌رسد چگونگی مرگ ایرج، سیاوش و بهرام گودرز به چنین پنداری بینجامد. برای دفع این پندار به بررسی مختصر مرگ این سه شخصیت می‌پردازیم و خواهیم دید که مرگ هیچ‌کدام را نمی‌توان مصداقی از مرگ خودخواسته یا شهادت دانست.

یکی از نخستین داستانهای تراژیک شاهنامه، داستان قتل ایرج پسر فریدون به دست برادرانش سلم و تور است. داستان از آنجا آغاز می‌شود که فریدون تصمیم می‌گیرد گیتی را بین سه پسر خود تقسیم کند و بدین منظور پادشاهی بهترین سرزمین را، که ایران باشد به کوچکترین پسرش ایرج می‌سپارد. برادران پس از مدتی به این تقسیم پدر اعتراض، و فریدون و ایرج را به جنگ تهدید می‌کنند. ایرج، که فردی خردمند و رؤوف است، تصمیم می‌گیرد به تنهایی و بدون ساز و برگ جنگی به ملاقات برادران برود و آنها را از جنگ منصرف کند و حتی حاضر می‌شود که از سلطنت خود نیز چشم‌پوشی کند؛ اما وقتی با دو برادر خود ملاقات می‌کند، آنها گفته‌های وی را باور نمی‌کنند و وی را به قتل می‌رسانند (فردوسی، ۱۳۶۶: ۱/۱۱۴). قتل ایرج، آغازگر نزاعهای طولانی ایران با توران می‌شود. اگرچه می‌توان کنش ایرج را در رفتن به ملاقات و گفتگو با برادران عملی پرخطر و فداکارانه تلقی کرد، نمی‌توان آن را مصداق و نمونه انتخاب عامدانه مرگ دانست؛ چه تصمیم وی به ملاقات با برادران کاملاً به این امید متکی است که آنان را قانع کند که از جنگ، چشم‌پوشی کنند و به صلح و یکدلی پیشین بازگردند. برای وی، هرچند این تصمیم پر مخاطره است، فردوسی نشانه‌ای به دست نمی‌دهد که بتوان چنین استنباط کرد که ایرج از پیش به مرگ خود در این واقعه آگاه است. داستان دیگر، قتل سیاوش است. داستان قتل سیاوش از جایی آغاز می‌شود که گرسیوز دست به کار توطئه‌ای علیه وی می‌شود و افراسیاب را به قتل وی ترغیب می‌کند. افراسیاب پس از مقاومت‌های نخستین سرانجام به این نتیجه می‌رسد که سیاوش برای سلطنت وی خطری جدی به حساب می‌آید و تصمیم به یورش به سیاوش‌گرد می‌گیرد. سیاوش در میانه راه با لشکری اندک از ایرانیان، که همراه وی بودند، نزد افراسیاب و لشکر پرشمارش می‌رود و آن گاه که به حیلۀ گرسیوز و قصد افراسیاب برای جنگ و قتل خود پی می‌برد، بدون هرگونه مقاومتی به رغم فشار همراهانش، که از وی خواستار مبارزه بودند

از جنگ باز می‌ایستد و نهایتاً به دست گروهی زره کشته می‌شود (فردوسی، ۱۳۶۶: ۲/۳۵۶). هم چنانکه در این داستان نیز مشاهده می‌شود، سیاوش آنگاه به مرگ دل می‌نهد و از مقاومت دست می‌کشد که به زندگی امیدی ندارد؛ بنابراین مرگ وی ترجیح مرگ خودخواسته بر زندگی نیست بلکه مصداقی است از تسلیم شدن به مرگ آن گاه که گریزی از آن نیست. یکی دیگر از شخصیت‌هایی که مرگ او می‌تواند تأمل برانگیز باشد، بهرام گودرز است. وی در نخستین لشکرکشی ایرانیان به توران در زمان کیخسرو، که به انگیزه ستاندن انتقام خون سیاوش صورت گرفت، همراه سپاه ایران بود. این لشکرکشی البته به فاجعه قتل فرود و نهایتاً شکست ایرانیان منجر می‌شود. بهرام پسر گودرز در یکی از جنگها تازیانه خود را، که بر آن نام خود را حک کرده بود، گم می‌کند. وی از آن بیم دارد که این تازیانه به دست دشمن بیفتد و باعث بدنامی او شود؛ لذا به رغم مخالفت‌های گودرز و گیو، شبانه به جستجوی آن می‌رود و تازیانه را پیدا می‌کند؛ اما از بد حادثه اسبش که بوی مادیان شنیده است از وی اطاعت نمی‌کند و او را تنها می‌گذارد. بهرام بی‌مرکب در نبردگاه باقی می‌ماند و ترکان از آمدن وی آگاه می‌شوند. تورانیان به وی پیشنهاد می‌کنند تسلیم شود؛ اما او نمی‌پذیرد؛ نهایتاً بین آنها نزاع در می‌گیرد و تژاو تورانی به وی تیری می‌زند و او را زخمی می‌کند و سرانجام بر اثر جراحت همان تیر درمی‌گذرد (فردوسی، ۱۳۶۶: ۳/۹۶). مرگ بهرام را نیز نمی‌توان از نوع انتخاب عامدانه مرگ بر زندگی دانست؛ چه بهرام و آن گاه که بین دو راهی تسلیم یا نبرد قرار می‌گیرد بر این تصور است که به سبب آشنایی میان او و پیران ویسه، تورانیان وی را نمی‌کشند؛ اما از بد حادثه همان جراحتی که به سبب تیر تژاو بر او وارد می‌شود؛ نهایتاً به مرگش می‌انجامد. بنابراین در این مرگ نیز نمی‌توان نشانه‌ای از انتخاب عامدانه مرگ بر زندگی یافت.

۶. تضاد پارادایمی: دلیل غیبت داستان آرش از شاهنامه

حال سؤال اصلی مقاله: دلیل غیبت داستان آرش در شاهنامه از دید تحلیل پارادایمی چه می‌تواند باشد؟ بر پایه آنچه تاکنون درباره پارادایمهای حاکم بر شاهنامه از یک سو و اسطوره آرش کمانگیر از سوی دیگر بیان شد، می‌توان پاسخ را در تضاد پارادایمها جستجو کرد. شاهنامه متنی است که در سرتاسر آن به زندگی ارزش مطلق داده و به هیچ‌کدام از قهرمانهایش اجازه نداده است که خود، مرگ خود را رقم زنند. طبیعی است

که در چنین فضایی انتخاب مرگ، غریب و غیر عادی است و نمی‌تواند در این پارادایم جای گیرد؛ به دیگر عبارت و در یک دیدگاهی گسترده‌تر، مفهوم شهادت در شاهنامه، غایب است که نمی‌توان برای آن مصداقی یافت و لذا طبیعی است که اسطوره آرش، که در ستایش مرگ خودخواسته و شهادت است در شاهنامه نیامده باشد؛ به دیگر عبارت، پارادایم حاکم بر شاهنامه پارادایمی است که انتخاب زندگی را بر مرگ در هر حالتی بدیهی، و کنشی طبیعی برای قهرمانها جلوه‌گر می‌سازد؛ اما در سویی کاملاً مخالف، داستان آرش است که اندیشه اصلی آن انتخاب مرگ خودخواسته و برگزیدن شهادت در راه آرمانی ملی است. در داستان آرش مرگ بر زندگی برتری داده می‌شود و متن آشکارا مخاطب را به ستایش کنش اخلاقی قهرمان وامی‌دارد؛ به عبارتی ساده‌تر می‌توان گفت که پارادایم شاهنامه اقتضای طرح داستانی با موضوع مرگ خودخواسته را نداشته و شهادت، مضمونی خارج از سپهر فکری شاهنامه و در تضاد با روح حاکم بر آن است.

از دید نگاه به مرگ و زندگی، هم چنانکه بیان شد، بین شاهنامه و داستان آرش تفاوت معناداری وجود دارد. زندگی در پارادایم شاهنامه، ارزش مطلق دارد؛ یعنی امری است که باید در هر اوضاع و احوالی حفظ شود و نباید آن را قربانی هیچ چیز دیگر کرد؛ چه آن ذاتاً ارزشمند است و ارزش آن به اوضاع و احوال و شرایط متکی نیست؛ اما در پارادایم اسطوره آرش، زندگی ارزش نسبی دارد و ارزشمندی آن به نسبت اوضاع می‌تواند متغیر باشد و لذا می‌توان در حائلهای خاص، آن را قربانی یک آرمان بزرگتر کرد که این آرمان بزرگتر در داستان آرش، مرزهای میهن است. تضاد پارادایم حاکم بر شاهنامه با پارادایم حاکم بر داستان آرش به همین دو نوع ارزش‌دآوری نسبت به زندگی و مرگ بازمی‌گردد و می‌توان دلیل نبود داستان آرش را در شاهنامه همین تضاد بنیادین دانست.

درواقع آرش داستانی است که می‌تواند در ارزشمندی مطلق زندگی تردید ایجاد کند که در شاهنامه مورد تأکید است و آن ارزش‌دآوری را به چالش بکشد. تردیدی نیست که یکی از ویژگیهای عام شاهکارهای هنری، وحدت و انسجام فکری است. انسجام هر متن نیز در گرو هماهنگی و هم‌آوایی عناصر و اجزای مختلف آن اثر است. در مثل گفته‌اند که هر اثر هنری همانند ارکستری است که با اینکه در آن سازها و

صداهاى مختلفى به گوش مى‌رسد، همگى تحت تأثیر روح و اندیشه واحدی است و از حرکت دستان رهبر ارکستر پیروی مى‌کند و نهایتاً از همه اجزا صدایی موزون و هماهنگ به گوش مى‌رسد. حال اگر به داستان آرش و شاهنامه از زاویه تحلیل پارادایمی نظر کنیم، درمی‌یابیم که نبود داستان آرش در شاهنامه، احتمالاً آگاهانه و عامدانه بوده و بر عکس، حضور این داستان که به شهادت و مرگ عامدانه متکی است در اثری که کنش همه قهرمانانش در راستای برتری زندگی بر مرگ است، می‌توانسته است به تضعیف انسجام متن منجر شود. بر این اساس می‌توان چنین پنداشت که اگر این داستان در منابع فردوسی بوده- که برخی قرائن حاکی از بودن این داستان در منابع شاهنامه فردوسی است- فردوسی دلیل قابل فهمی داشته است که این داستان را با همه اهمیت دراماتیکش از شاهنامه خود حذف کند؛ چه این داستان یکی از ارزشها و مؤلفه‌های مهم پارادایم شاهنامه را به چالش می‌کشیده که برتری زندگی بر مرگ است و آمدن آن در شاهنامه به انسجام و وحدت متن ضربه می‌زده است.

۷. نتیجه

هر متن تحت تأثیر پارادایمی ویژه پدید می‌آید. یکی از مؤلفه‌های پارادایم حاکم بر شاهنامه برتری زندگی بر مرگ است. در این پارادایم، مرگ هیچ‌گاه انتخاب قهرمانان نیست. در شاهنامه آنچه در کنش تک تک شخصیت‌ها مفروض و بدیهی فرض می‌شود، تلاش برای زنده ماندن و گریز از مرگ است و اندیشه مسلط، اندیشه «چگونه زنده ماندن» است و آنچه غایب است، «برگزیدن عامدانه مرگ» است. مرگ در این متن پدیده‌ای تلقی می‌شود که با اینکه گریزی از آن نیست، نباید آن را بر زندگی برتری داد؛ بلکه باید منتظر ماند تا زمان آن فرا برسد و تنها باید «ناگزیر» تسلیم آن شد؛ یعنی زمانی که برای زنده ماندن راهی نباشد. برگزیدن عامدانه مرگ و در یک معنا اندیشه شهادت، مضمونی است که به لحاظ پارادایمی خارج از جهان فکری شاهنامه است؛ اما اسطوره آرش کمانگیر بکلی متفاوت است. در این اسطوره با قهرمانی روبه‌رو هستیم که عامدانه به سوی مرگ می‌ورد و خودخواسته مرگ را بر زندگی برتری می‌دهد؛ چه زندگی در چنان وضعیتی را حقیر می‌یابد و در سنجۀ او زندگی ایرانیان از زندگی فرد او مهمتر می‌شود و لذا با اینکه امکان زنده ماندن دارد، خود را تسلیم مرگ می‌کند. از این نظر، داستان آرش داستانی است در پارادایمی بکلی متضاد با پارادایم شاهنامه؛ داستانی است

درباره «چگونه مردن» و روح آن ستایش مرگ خودخواسته است. انتخاب آرش، انتخاب و برتری عامدانه مرگ است و از این رو نمی‌تواند در شاهنامه جایی داشته باشد؛ به دیگر سخن اگر داستان آرش در شاهنامه می‌بود، جای تعجب داشت؛ چرا که وجود چنین داستانی علاوه بر اینکه یکی از مؤلفه‌های مهم پارادایم شاهنامه را به چالش می‌کشد که همانا ارزشمندی مطلق زندگی است، انسجام فکری متن را بشدت متزلزل می‌ساخت و سخت در تضاد و بی تناسب با روح کلی شاهنامه می‌بود؛ از این رو نبود داستان آرش را در شاهنامه می‌توان کاملاً هوشمندانه فرض کرد که هدف آن تثبیت تسلط پارادایم و حفظ انسجام و سازگاری فکری متن بوده است.

پی‌نوشت

1. Paradigm

2. Common Sense

۳. روایتهای مختلف داستان آرش برای اختصار در پاورقی ذکر می‌شود: کهن‌ترین اشاره به داستان آرش، در تیشتریش/اوستاست: «ما تیشتریه، ستاره زیبا و فرمند را می‌ستاییم که به جانب دریای وروکشه به همان تندی حرکت می‌کند که تیر از کمان ارخش سخت‌کمان، آن آریایی که از همه آریائیان سخت‌کمانتر بود و از کوه خشوث به کوه خونونت تیر انداخت. آن‌گاه اهورامزدا نفعه‌ای بر آن دمید و آب و گیاه و میثر دارنده دشتهای بزرگ نیز برای او راهی فراخ باز کردند» (اوستا، ۱۳۷۶: بند ۶-۷). ابوریحان بیرونی در آثارالباقیه این داستان را چنین نقل کرده است: «افراسیاب چون به کشور ایران غلبه کرد و منوچهر را در طبرستان در محاصره گرفت، منوچهر از افراسیاب خواهش کرد که از کشور ایران به اندازه پرتاب یک تیر در خود به او بدهد. یکی از فرشتگان، که نام او اسپندارمذ بود حاضر شد و منوچهر را امر کرد که تیر و کمان بگیرد به اندازه‌ای که به سازنده آن نشان داد؛ چنانکه در کتاب اوستا ذکر شده است و «آرش» را، که مردی با دیانت بود، حاضر کردند و گفت تو باید این تیر و کمان را بگیری و پرتاب کنی و آرش بر پا خاست و برهنه شد و گفت ای پادشاه و ای مردم بدن مرا ببینید که از هر زخمی و جراحتی و علتی سالم است و من یقین دارم که چون با این کمان، این تیر را بیندازم پاره پاره خواهم شد و خود را تلف خواهم کرد؛ ولی من خود را فدای شما کردم؛ سپس برهنه شد و به قوت و نیرویی که خداوند به او داده بود، کمان را تا بنا گوش خود کشید و خود پاره پاره شد و خداوند، باد را امر کرد که تیر او را از کوه رویان بردارد و به اقصای خراسان پرتاب کند که میان فرغانه و طبرستان است. این تیر در موقع فرود آمدن به درخت گردوی بلندی گرفت که در جهان از بزرگی مانند نداشت و برخی گفته‌اند از محل پرتاب تیر تا آنجا هزار فرسخ بود» (بیرونی، ۱۳۸۶: ۳۳۴). در شاهنامه ثعالبی نیز، که مانند شاهنامه فردوسی از شاهنامه منشور/ابومنصور بهره جسته، چنین به داستان آرش اشاره شده است: «منوچهر را در طبرستان محصور کرده بود بر آن دست یافت و پس از عقد صلح مقرر شد به میزان

یک تیر پرتاب از ایران را به او واگذار کرد که داستان افکندن تیر آرش معروف است. برخی گویند که افراسیاب سودای تسخیر ایران را در سر نیخت مگر پس از فوت منوچهر و قیام پسرش نوذر که دوازده سال آن را نگاه داشت تا زو بن طهماسب او را براند. زو به ساختن تیری فرمان داد که چوبش از فلان جنگل و پرش از بال عقاب فلان کوه و پیکانش از آهن فلان معدن باشد؛ پس آرش را به افکندن آن اشارت کرد و آرش در عین پیری و آخر عمر گویی برای انداختن همین تیر مانده بود؛ چه در حضور افراسیاب بر کوهی از کوه‌های طبرستان برآمده با کمان خود این تیر را، که افراسیاب علامتی بر آن گذارده بود، افکند و هماندم جان سپرد. طلوع آفتاب این عمل انجام شد و تیر از طبرستان هوا گرفته به بادغیس رفت همین که خواست فرود آید؛ چنانکه گویند ملکی به امر خداوند آن را طیران داده و به خلم از شهرستان بلخ رسانید و در آنجا به محلی به نام کوزین افتاد که آفتاب هماندم در شرف غروب کردن بود. همین که این تیر از خلم به طبرستان که افراسیاب در آن بود رسید و علامت خود بر آن دید و موثّقین وی نیز سقوط تیر را در آن مکان تصدیق کردند، بی‌نهایت از مسافتی که پیموده بود، متعجب شدند و چون دانست که مشیت الهی در آن مداخله دارد و مجبور است از ایران دست کشد، ترس بر او مستولی شده و جرأت نکرد به عهد خود وفا نکند؛ به علاوه چون قسمت اعظم قشونش به دلیل دو جنگ با زال و قارن و امراض مسری سالهای اخیر از بین رفته بود و غالب اسبهایش نیز به علت کمی علوفه و وباء مرده بود، موضوع را شوم تلقی کرد و قطعهای را که بین مبدأ و مقصد تیر بود به زو واگذار کرد و پس از تعهد به رعایت مقررات با بقیه قشون خود به ماوراء النهر بازگشت و با لعن و نفرین وی را مشایعت کردند و مدت حکومتش بر ایران دوازده سال بالغ گردید» (ثعالبی، ۱۳۸۵: ۶۰). در دیگر تواریخ دوره اسلامی نیز به اسطوره آرش اشاره شده است؛ برای نمونه در *زین‌ال‌اخبار* چنین روایت شده است که: «پس منوچهر اندر همه سپاه خویش آرش شیوا تیرانداز را یافت که بر پشت زمین از وی سخت کمان‌تر نبود. منوچهر آرش را بفرمود که بر سر کوه دماوند و به همه قوت خویش تیری بیندازد تا کجا اوفتد. آرش بر سر کوه دماوند شد و تیری بینداخت چنانکه از همه زمین طبرستان بگذشت و از نشابور و سرخس و از فرو (؟) و از همه بیابان مرو بگذشت و بر لب جیحون افتاد و گروهی گفتند آن تیر از دولت منوچهر بر کرکسی آمد در هوا و کرکس تیر را بدانجا برد و بیوفتاد و بمرد» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳/۵۱۸). در *تاریخ طبری* نیز به این اسطوره به تفصیل پرداخته شده است: «پس منوچهر مردی با قوت بنگریست که نامش آرش بود و اندر همه روی زمین از وی تیراندازتر نبود و با قوت‌تر، و او را بفرمود که بر سر کوه دماوند شود و آن کوهی است بدان زمین اندر که هیچ کوهی نیست بلندتر از آن و یک تیر به همه نیروی خود بیندازد تا کجا افتد. آرش از سر کوه تیر بینداخت و تیر او از طبرستان و زمین گرگان و از نشابور و از سرخس تا لب جیحون افتاد؛ از این همه شهرها و بیابان بگذشت و افراسیاب را سخت اندوه آمد که چنان پادشاهی از حد سرخس تا لب جیحون منوچهر را بایست دادن و عهد کرده بود و صلحنامه نبشته، نتوانست از آن شرط بازگشتن و خلاف کردن. سپاه را باز گردانید و از جیحون از آن سو گذشت و جیحون میان

نگاهی به غیاب داستان آرش در شاهنامه فردوسی از دید تحلیل پارادایمی

حدّ نهادند» (بلعمی، ۱۳۷۳: ۱/۳۵۶). در *البدء و التاریخ* (مقدسی، ۱۳۷۴: ۳/۵۰۴)، *تاریخ طبرستان* (ابن اسفندیار، ۱۳۲۰: ۶۰)، *مجمّل التواریخ* (ناشناس، ۱۳۱۸: ۴۳) *طبقات ناصری* (منهاج سراج، ۱۳۶۳: ۱/۱۴۰)، *حبیب السیر* (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۱/۱۸۶) و *اخبار الطوال* (دینوری، ۱۳۸۳: ۱۳) نیز گزارشی کمابیش همسان با گزارش *زین الاخبار* و *تاریخ طبری* ارائه شده است.

فهرست منابع

- ابن اسفندیار، بهاءالدین محمد بن حسن بن اسفندیار کاتب؛ (۱۳۲۰) *تاریخ طبرستان*، به کوشش عباس اقبال، تهران: کلاله خاور.
- اسداللهی، خدابخش و همکاران؛ (۱۳۹۵) «بررسی تداوم زمان در منظومه آرش کمانگیر»، *شعرپژوهی* (بوستان ادب)، ش ۲، پیاپی ۲۸، ص ۸۲-۶۱.
- اوستا (۱۳۷۶)، به کوشش ابراهیم پورداوود، تهران: اساطیر.
- آیدنلو، سجاد؛ (۱۳۸۳) «تأملاتی درباره منابع و شیوه کار فردوسی»، *نشریه ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*، س ۴۷، ش ۱۹۲، ص ۸۵-۱۴۸.
- بلعمی، ابوعلی؛ (۱۳۷۳) *تاریخ طبری*، به کوشش محمد روشن، تهران: سروش.
- بهار، مهرداد؛ (۱۳۷۶) «سخنی چند درباره شاهنامه»، در *جستاری چند در فرهنگ ایران*، تهران: آگاه، ص ۱۲۷-۷۵.
- بیرونی، ابوریحان؛ (۱۳۸۶) *الآثار الباقیه عن القرون الخالیة*، ترجمه اکبر داناسرشت، تهران: امیرکبیر، چ پنجم.
- ثعالبی، ابومنصور؛ (۱۳۸۵) *شاهنامه ثعالبی در شرح احوال سلاطین ایران*، ترجمه محمود هدایت، تهران: اساطیر.
- جبری، سوسن و خلیل کهریزی؛ (۱۳۹۱) «غیت آرش کمانگیر در شاهنامه»، *ادب پژوهی*، ش ۲۱، ص ۱۴۱-۱۶۹.
- حسین زاده، محمد؛ (۱۳۹۶) «پارادایم؛ افسانه یا واقعیت؟»، *معرفت فلسفی*، س ۱۴، ش ۳، ص ۱۳۴-۱۰۱.
- خالقی مطلق، جلال؛ (۱۳۸۱) *سخن های دیرینه*، به کوشش علی دهباشی، تهران: افکار.
- خطیبی، ابوالفضل؛ (۱۳۹۶) «چرا داستان آرش کمانگیر در شاهنامه نیست؟»، *نامه فرهنگستان*، ش ۶۱، ص ۱۶۱-۱۴۳.
- خواندمیر؛ (۱۳۸۰) *حبیب السیر*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام.
- دینوری، ابوحنیفه؛ (۱۳۸۳) *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی.

ستاری، رضا؛ «ارتباط جشن «تیر ما سیزه شو» با برخی اسطوره‌های کهن»، *مطالعات ملی*، ش ۳۴، ص ۱۶۱-۱۷۲.

صفا، ذبیح الله؛ (۱۳۷۴) *حماسه سرایی در ایران*، تهران: امیرکبیر.

فردوسی، ابوالقاسم؛ (۱۳۸۹) *شاهنامه*. به کوشش جلال خالقی مطلق، چ دوم، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

فردوسی، ابوالقاسم؛ (۱۳۶۶) *شاهنامه*، تصحیح جلال خالقی مطلق، به کوشش احسان یارشاطر، نیویورک: پرسیکا.

کوهن، تامس؛ (۱۳۶۹) *ساختار انقلاب‌های علمی*، ترجمه احمد آرام، تهران: سروش.

گردیزی، ابی سعید عبد الحی بن الضحاک بن محمود (۱۳۶۳)، *زین الاخبار*، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب

مقدسی، مطهر بن طاهر؛ (۱۳۷۴) *البدء والتاریخ*، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، آگاه: تهران.

ملکیان، مصطفی؛ (۱۳۹۴) *حسین: زندگی همه جا و همه وقت*، تهران: جمعیت خیریه غدیر.

منهاج سراج، ابوعمر؛ (۱۳۶۳) *طبقات ناصری*، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.

مینوی، مجتبی؛ (۱۳۷۲) *فردوسی و شعراو*، تهران: توس.

ناشناس؛ (۱۳۱۸) *مجمل التواریخ والقصص*، به کوشش محمدتقی بهار، تهران: کلاله خاور.

هانزن، کورت هاینریش؛ (۱۳۷۴) *ساختار و قالب*، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: فرزانه روز.

- Gazerani, Saghi;(2014) “Why Was the Story of Arash-i Kamangir Excluded from the Shahnameh?”, *Iran Nameh*, 29:2, pp. 42-63.
- Korangi, Alireza;(2009) “A Literary and Historical Background of Martyrdom in Iran”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, vol29, no3, pp. 528-543.
- Mitchell, Jolyon;(2013) *Martyrdom: A Very Short Introduction*. London: Oxford.
- Reese, William L;(1996) *Dictionary of Philosophy and Religion*, NewJersey: Humanities Press.
- Sarkar, Sahotra & Jessica Pfeifer;(2006) *Philosophy of Science: An Encyclopedia*, NewYork & London: Routleg.